

րանսցե Արդատեան, ըստ նմանութեան ի յարձիցե Արամաղդայ Նոննոսէն մէջ բերուած բացատրութեան :

Կը հարցընեմ ուրեմն ես ինծի և ընթերցողներուս՝ թէ այսքան իրարմէ տարածայն հասկացողութիւններէ յետոյ՝ ինչպէս կարելի է մտածել անգամ՝ քան թէ Գէորգեան եպիսկոպոսի հետ պնդել՝ թէ Հ. Անդրիկեան իրմէն գողցեր է և գողօնը ծածկեր է լուծեան քողով : — Մարդուս ուղեգային գրութիւնը պէտք է տարբեր կազմակերպութիւն մի ստանայ՝ որպէս զի կարող ըլլայ այդպիսի ամբաստանութիւն մը արդարացընել :

Ուստի՝ իրբեւ եզրակացութիւն մը վերոյգրեալներուս՝ կը խնդրէի Գերապատիւ Եպիսկոպոսէն՝ որ փոխանակ « հրաւիրելու հայ մամուլի և առանձնապէս վեհեպիսկի Միթիարեանց Գեր. Աբբայ Հօր ուշադրութիւնը՝ սննծահաւել և մեղցնել իւր Միաբանութեան այդ տղեղ շահատակութեան իղձերը », ինքն բարեհաճէր հրաւիրելու ընդհակառակն իւր անձին ուղղադատութիւնը՝ սրբագրելու իւր մտի սխալ ըմբռնումները և իւր լեզուի և գրչի և վիճակի անվայել բացատրութիւնները՝ հանդէպ Միաբանութեան մը, որ զինքն իրբեւ ուսումնասէր և կրօնական անձնաւորութիւն կը յարգէ, բայց և անգամ մ'ալ իրեն կ'ուզէ վերնագրիս խօսքն՝ թէ նախատինքը փաստ չէ և ոչ ալ պատուարեր՝ նախատող անձին :

Հ. Ա. ՏԻՐԱՅԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑ ԶԻՆ ԳԻՒՏԵՐ

Քարերաղէ է գիտնական մը, — եթէ արժանի է այս անուան, — երբ իր նախորդներուն բոլոր գիտները կ'անգիտանայ. կ'ապրի միշտ նորոտրիւն գտած ըլլալու հըրձուանքի մէջ : Անգթութիւն պիտի ըլլար այսպիսի անմեղ հաճոյք մը թառամեցնել, եթէ անտեղի յաւակնութեանց առիթ չըլլար : Իրական զուգադիպութեամբ մը՝ Սէրվանտէսի դիւցազններգութենէն վերջ՝ առիթ ունեցայ կարդալու ուրիշ գրութիւն մը . « Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ » անուամբ գրքի հեղինակին մէկ յօդուածը, « Հովիւ »-ի մէջ (թիւ 4) :

Տարիներ առաջ, 1902ին, լոյս տեսած է այդ գիրքը (Ա հատորը, 1899ին). մասնազոտական լուրջ ամբողջ մը չէ, այլ խառնուրդ մը մանր դիտողութեանց, զոր ընթերցող մը կ'ընէ նախնեաց գիրք մը կարդացած ժամանակ. կան անոնց մէջ՝ լաւ բայց նաեւ անհասկանալի, ծիծաղելի, և մանաւանդ՝ ինկյած կարծիքներ : Այս վերջին բառերը դիտմամբ կ'ընդգծենք, որ-

պէս զի եթէ « Խոր. Խով. »-ի հեղինակը իր յաջորդ գրութեանց մէջ « լաւ » բառը արտատապէս —, որովհետեւ սովորութիւն ունի գրախօսութեանց վերջաբանին մէջ եղած գթութեան բանաձեւը, և իր գիրքը ընծայ ընդունողներուն շնորհակալութիւնը կամ ո՛ր և է գովեստ, վերջապէս, անմեղ հրճուանքը հրատարակելու, — չմոռնայ զանոնք ալ զոնց ընկ և գեղիկ ... ինչպէս սովոր է :

« Խոր. Խով. »-ի հեղինակը խրախուսանքի արժանի պէտք է նկատուի, բայց անշուշտ ոչ ոք կարող էր ակնկալել որ նա ինքզինքը Չամբախաներէ, Գործիպետի, Սարգիսեաններէ, Տաշեաններէ վեր հրատարակէ, Ամերիկա գտնող Կոյուրտս մ'անուանէ զինք, և նոյն իսկ Արքիմեղէսի հետ քացագանչէ. « Տուէք ինձ երկրի լծակը, ամբողջ երկիրը շուռ կտամ ». կամ, զաւեշտին ամբողջութեան համար, « Լուսաւորել եմ 1600 տարուայ թանձրացած խաւարով ծածկուած մեր պատմութեան այդ շրջանը ! » :

Այն գեղարուեստական գրութիւնները անմահ են, որոնց ներկայացուցած տի-

պարներն՝ անմահ են իրականութեան մէջ, ինչպէս Սէրգանթէսի վէպը մեզի՝ անոնցմէ մին թուեցաւ այդ պահուն։

« Խոր. Խով. » Ի հեղինակը զայրացած կը թուի թէ ինչպէս կարելի է խոսքով Բ.՝ և մանաւանդ Տրդատայ վրայ խօսուիլ, առանց զինք յիշատակելու, այլ . . . երկրորդական գիտնականներ, ինչպէս Գոռլիդ, Տաշեան, և այլն, որ « ոչնչով չէին նպաստած պատահելու այն թանձր խաւարը » ! . . .

« Խոսքով Բ. » յօդուածին մէջ՝ Տրդատայ զահակաւութիւնն և շրջակայ հանգամանքները՝ որ անուղղակի կապ ունին խոսքով կոտակի հետ՝ անուղղակի ընձած ենք, ծանուցանելով ի սկզբան թէ Գուրջմիդի, Հ. Տաշեանի և Հ. Սարգիսեանի ուսումնասիրութեանց արդիւնքը կը պատկերացընենք։

« Խոր. Խով. » Ի հեղինակն՝ Հովիտի մէջ (Թիւ 4) բաղդափորձ հիւր մը կ'ընէ այդ կարծիքները իրեն սեփականելու։ Մեր յօդուածը գրած պահուն՝ աչքի առաջ չունէինք « Խոր. Խով. » ը, այլապէս սիրալոյս յօժար և իսկոյն պիտի հրատարակէինք մի առ մի իր կարծիքները, ծանուցանելով։

« Գուրջմիդէն յաւանդինք և Տաշեանէն տար տարի վերջ՝ նոյն գիւտերն ըրաւ նաեւ Խորենացուն Խորենացոյի հեղինակը, որ իրբեւ վերջին ստացող այդ գիւտերուն, պէտք է անոնց տէրը նկատուի »։

Այս ակամայ թերին այժմ կը լեցնենք։ — Սկսինք հիմնականէն։

*

1. Գուրջմիդ զՏրդատ առաջին անգամ զահ ելած կը դնէ 238ին²։ Տաշեան 244ին³։ Երկուքին կարծիքը համաձայնութեան բերելով՝ մենք ըսած ենք թէ Տրդատ « զահ ելաւ, անշուշտ Գորդիանոսի (238-

244) յաղթանակներուն ժամանակ՝ », և յետոյ, միջին թուով մը խօսելու համար, 240ին։

« Խոր. Խով. » Ի հեղինակը՝ Տրդատայ զահակաւութիւնը կը դնէ « 242-243 » թ. (էջ 101)։

« Խոր. Խով. » Ի հեղինակը կը համարի թէ իր կարծեաց կարեւորութիւն ընծայած ըլլանք, Տրդատայ զահակաւութիւնը 238-244 կամ միջինով 240 նշանակելով։

Բայց խոր տրամաբանութեամբ « Խոր. Խով. » Ի հեղինակը կարող է գիտ մ'ըրած համարիլ, երբ իրմէ շատ առաջ Տաշեանը զահ նստեցուցած է զՏրդատ 244ին։ Իր նշանակած 243ը աւելի դրացի չէ՝ այդ թուին, քան մեր նշանակածը (240) իւրենին։ Ինչ իրաւամբ մասնաւորապէս իր յիշատակութեան կը սպասէ, երբ իր կարծիքը բոլորովին զուրկ է առաջնութենէ, և արձագանգ մ'է միայն։ Ինչ իրաւամբ վերջապէս, կարելի է անպատուել զուրիշներ՝ իր կարեւորութիւն ընծայած իր կարծեաց, երբ այդ կարծիքն ի վաղուց արդէն ինքնակաշար անձանց կը պատկանին։ Եթէ իր նպատակն է ընթերցող դասակարգը պատրել, խոհեմութիւն պէտք էր ունենալ՝ քիչ խօսել տալու իր կարծեաց վրայ։ Ահաւասիկ թէ ինչ է . . . մեր կոլմբոսի « Ամբրիկան » ! . . .

2. Մեր յօդուածին մէջ Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն՝ դրած ենք 300էն առաջ. « Խորենացուն Խորենացով » Ի հեղինակն ալ կ'ըսէ, էջ 102. « Մեր Հայոց դարձն քրիստոնէութեան թուականը յետ է մզած »։ Թորոնք այն՝ որ չ'ըսուիք թէ ինչ չափով, երբ եղած է մօտաւորապէս, և այն՝ թէ այսպիսի ընդհանուր բացատրութիւնք շատ հեռի են գիտ ըլ-

1. Բազմ. 1905 զեկա.։

2. « Die Ermordung des Khosrov im J. 238 zunächst ohne allen Einfluss auf die Geschieke Armeniens bliet und dem Ermordeten sein Sohn Trdat im zartesten Kindesalter folgte ». Agathangelos von Alfred von Gutschmid, Leipzig, 1877.

2. « Խոսքովու մահն (224, ըստ իրեն) անմիջական հետեւութիւն չունեցաւ Հայաստանի բախտին նկատմամբ, այլ Տրդատ զահ ելաւ ի տղայութեան, և այս վիճակը տեւեց մինչև 253 թ. Ք. »։ (Տաշեան, Ազ. էջ 109)։

3. Բազմ. 1905, զեկա. էջ 543.

լալէ. միայն կը տեղեկացնենք հեղինակին որ Գուլթշմիդ իրմէ շատ տարիներ առաջ, 1877ին, յէջ 49, ըսած է ի վազուց՝ որ եթէ Զոնարասի ծանօթ վկայութիւնը (որդիք նորա անկան առ Պարսիկս) ստոյգ է, Հայոց դարձը պէտք է այնչափ կանխել՝ որ այդ դէպքը Տրդատ Բ-ի ընծայուի (217ին)։ Եւ յիրար, մեր գրութեան շարժառիթն ոչ այլ ինչ էր, բայց Զոսմոսի վկայութեամբ մը՝ Զոնարասի այդ ընթերցուածը հաստատուն պահել, որուն հետեւանոց չէինք կրնար Գուլթշմիդի դիտողութիւնն անտես ընել։

« Խոր. Խով. » ի հեղինակը Արքիմեդէսի հանրածանօթ վկայութեանց տեղ, աւելի պատշաճօրէն կրնար գործածել ուրիշ հեղինակներ, և « ամբողջ երկիրը շուտ տալու » ! վրայ խորհելու տեղ՝ նոր փաստեր գտնել։

3. Ո՛ր քննադատ կարող է Խոր. Խով. ի հեղինակին համաձայնել՝ երբ կ'ըսէ թէ « Ես էի, այո՛, որ առային անգամ ցոյց տուի ... թէ Մեծն Տրդատ չ'էր կոտանդիանոսի ժամանակակից և դաշնակից Տրդատը կամ Հոռովմ գացողը », երբ Գուլթշմիդի այդ նշանաւոր կարծիքը արդէն այնքան ազմուկի և վէճերու պատճառ եղած է, և զարգեցուցած ոչ միայն հայ գիտնականները, այլ և գիւնցեր (Սկզբն. հայ եկեղեցւոյ, Թրգմ. Հ. Յ. Թորոսեան. Վեներիկ)։

Անմեկնելի կը գտնենք թէ ինչպէս կարելի է անվրդով իւրացնել ինչ որ Գուլթշմիդի անուամբ քառորդ դարէ ի վեր արդէն իսկ ծանօթ է ամենուն։ Ամէն ոք ինքն իրմով կը դատի զայս, կ'ըսէ առածը. ի հարկէ, ուրիշներու վրայ այնքան կատարածութիւն ըլլալու համար՝ պէտք է նախ... ուրիշին վաստակը իւրացուցած ըլլալ։

Ինչ որ իրեն յատուկ է այս կէտին մէջ՝ է անտեղութիւն մը։ « Խոսքովից յետոյ քաղաքացի Արտաւազդ (բողոքովին սխալ է. Արտաւազդ Թազաւորած է յետ Տրդատոյ, ո՛չ Խոսքովի, յամին 253, ըստ օտար պատմչաց. տե՛ս Տաշեան, էջ 113) և կոս-

տեղիսնոսի ժամանակակից ոմն Տրդատ, ըստ արտաքին պատմիչների Թազաւոր, որք և Հոռովմ գնացած, (օտար պատմիչներէն ո՛վ կոտանդիանոսի ժամանակակից անուանած է զՏրդատ, և մանաւանդ Հոռովմ գնացած. եթէ օտար պատմիչ անուանածը՝ չէ Արտաւազդ, հոռովմայեցի ! ինչպէս կ'ըսէ ինքնիրեն համար) միացած են յանձին Խոսքովի, որդի Տրդատի »։

Այսպէս « Խոր. Խով. » ի հեղինակը բրիտանոնայ դարձած Տրդատէն (Գ.) յետոյ կը զնէ ուրիշ Տրդատ մը, առանց ո՛ր և է դրական փաստ բերելու։ Բայց ... հասկանալի է։ « Խոր. Խով. » ի հեղինակը սխալ հասկացած է Հ. Բ. Սարգիսեանի « Աղաթանգեղոսը » — զոր ճանչցած է և որմէն ուսած է շատ բան, բայց ո՛չ փափազուածին չափ, — յորում՝ նա, ինչպէս նաեւ Գորշմիդի և Տաշեան, համաձայն օտար պատմիչներու, կը զնեն 217ին Տրդատ մը (Բ.), որուն որդին է Խոսքովի Ա. « Խոր. Խով. » ի հեղինակը կարող չէ եղած որոշ զանազանելու թէ ո՛ր Խոսքովի վրայ է Հ. Սարգիսեանի խօսքը։ Մեր այս մեկնութիւնը այնու աւելի կը հաստատուի որ « Խոր. Խով. » ի հեղինակը տեղեկութիւն չունի 217ին՝ կարակալայէն բանտ դրուած Տրդատ Բ-ի վրայ, զոր Հ. Սարգիսեան ալ յիշած է, այնպէս որ Խոսքովի Ա. Բ. Թազաւորեցնել կու տայ 218ին, հիշտ այն տարին՝ յորում գահ ելաւ Տրդատ Բ ! որ Թազաւորեց մինչեւ 221 (տե՛ս Տաշեան, էջ 96)։

Ահաւասիկ ուրեմն աշխատաւոր մը՝ որ կը յաւակնի Չամչեաններու և Գուլթշմիդներու հետ ինքզինք բարդատել, կասկածներ տուող լրջութեամբ մը, երբ իրօք

ա. — կարող եղած չէ նոյն իսկ նախկնայ այն գիտնականներուն գրուածքները՝ զորոնք գործածած է, և որոնք կողքին դասաւորուի կը փափագի այնքան։

բ. — կը կարծէ 1600 տարուան թանձր խաւարը պատճառ ըլլալ՝ երբ քննական պատմութեան ալ անտեղեկ է, անտեղեկ յոյն և հոռովմայեցի պատմիչներու, — և Խորենացւոյ սահմաններուն մէջ ամփո-

փուած ունի իր տեսութեան բոլոր հորի-
զոնը:

գ. — Կ'անգիտանայ՝ ո՛չ եթէ քաղաքա-
կան կամ ժամանակագրական մանրամաս-
նութիւններ, այլ ամբողջ թագաւոր մը,
Տրդատ Բ. կարակալայի ժամանակակից,
որուն գոյութիւնը ո՛չ մէկ գիտնական տա-
րակուսի չի կրնար ենթարկել:

« Խոր. Խով. » ի հեղինակը ո՛չ եթէ
Հայոց պատմութեան Գ. դարը լուսարա-
նելու կոչուած է, քանի որ մանաւանդ
հայ հեղինակաց ծանօթ վկայութիւններէն
զատ՝ նոր հաւաստագիր մը գտնելու յոյ-
սեր չի՛ տար, այլ զոհ պէտք է ըլլայ,
եթէ կարենայ ամբողջապէս տեղեկանալ
այն ամէն արդիւնքներուն և եզրակացու-
թեանց՝ որոնց հասած է քննադատութիւնը:

4. Թէպէտ մեզ համար Տրդատայ գա-
հախոյրքիսն եղած ըլլայ կարեւոր՝ « Խոս-
մով Բ. » ի նկատմամբ, բայց Խոսրով Ա. ի
մահէն ալ ակնարկած ենք Տրդատայ փա-
խաղանքի ակնարկութեամբ՝ Հերովդիանոս
պատմչին սա խօսքին մէջ, Հայք « ինք-
նակամ փախուցեալք և եկեալ ծառայէին
Հռովմայեցոց » (Սեւերոսի ժամանակ, որ
Պարսից դէմ կը կռուէր 230—234): Հե-
րովդիանոսի խօսքին նկատմամբ առաջար-
կած մեր մեկնութիւնը դեռ միայն ենթա-
դրական կը մնայ (այսպէս ներադրելով, էջ
583 թզմ.), մանաւանդ եթէ նկատենք որ
Խոսրովի հասնիլն ի Տիգրոն՝ կարող է
ստուգուիլ միայն 244ին, երբ Հայք՝ Գոր-
դիանոսի հետ՝ Պարսից մայրաքաղաքին մօ-
տեցան: Կարելի է սակայն՝ որ հայ աւան-
դութիւնը՝ Խոսրովի վրայ կեղերնացուցած
ըլլայ հայ-հռովմէական արշաւանքները:

Հերովդիանոսի խօսքը, որ մեր միակ
շարժառիթն է և մեր միակ փաստը, բո-
լորովին անծանօթ է « Խոր. Խով. » ի հեղի-
նակին, որ վերստին իր Ագաթանգեղոսին
ապաւելնած՝ կը պատճառարանէ. Խոսրով՝
Արտաւանի մահուան (224) վրէժն առնե-
լու համար տարի տարի կ'աշխարհակալէր,
ուստի $224 + 10 = 234$:

Այս պատճառարանութիւնը՝ հիմնովին

սխալ է: Խոսրովի աշխարհակալութիւնը
չէին կրնար 230էն առաջ սկսած ըլլալ,
գի այս թուին՝ Սեւերոս եկաւ յԱսիա և
յարձակողականը սկսաւ Պարսից դէմ.
229ին Արտաշիւր ի Հայս կը պատերազմէր,
և Հայք շատ հեռի էին Պարսից վրայ ար-
շաւելէ: Տրամարանական սխալ մ'է՛ տասը
տարուան արշաւանքը՝ տասը տարուան
կիսեք հասկնալ: « Խոր. Խով. » ի պատ-
ճառարանութիւնը՝ հազիւ թէ ներելի պի-
տի ըլլար, եթէ տեղեկանալով քննական
պատմութեան, — որուն լուսաւորիչ կը
կարծէ զինք, — Խոսրովի արշաւանքն 230
թուին սկսած դնէր և վերջացած 240ին:

Այսպիսի անհիմն պատճառարանութեան
մը երբեք չիկը կրնար կարեւորութիւն
ընծայել, և բաց աստի՝ քննադատութեան
մէջ ո՛չ մէկ գիտ կրնայ գոյութիւն ունե-
նալ, առանց փաստի. ո՞վ չէ կարող Խո-
րենացին յետադարեան անուանել, գիտը
միայն անորն է՝ որ կ'ապացուցանէ: Ասիկա
հասարակարգ հշմարտութիւն մ'է, և « Խոր.
Խով. » ի հեղինակն ալ անկարող է ըսելու
թէ զայն չընդունիր: Կը համարի գիտ մ'ը-
րած ըլլալ՝ օտարաց Արքադատուն համա-
պատասխան դնելով թէ՛ Վաղարշապատի և
թէ՛ Արտաշատի, մինչ Գալանոս, Լըքիէն,
Խնճիճեան՝ ըսած են արդէն նոյնը: Եթէ
նոր փաստ ունի և այս պատճառաւ կը
կարծէ գիտ ըրած ըլլալ, ինչո՞ւ կոյր կը
ձեւանայ ուրիշներու պիտին հանդէպ:
Ինչո՞ւ նոյն օրէնքը պիտի զօրէ միայն ի
կայստա իրեն. ի՞նչ իրաւամբ արջ առան-
ձնաշնորհութիւնը: Պէտք էր ի գործնա-
կանի դնել սկզբունք մը՝ որով դատուած
ժամանակ՝ ինքը պիտի գտնուէր յանցա-
պարտութեան մէջ: « Խոր. Խով. » ի հե-
ղինակը նաեւ այս անգամ՝ ո՛չ մէկ իրա-
ւունք ունի ո՛ր և է գիտնականի առջեւ՝
գիտ մ'ըրած համարուելու:

Հետաքրքրականն այն է՝ որ ինքն ան-
գամ կարեւորութիւն չի՛ ընծայեր իր դրա-
ծին, և բաղդը փորձելու համար՝ ամէն
կարծիք կը յայտնէ միանգամայն՝ ԿԱՄԵ-
րով միայնելով զանոնք: Բետ վերոյիշեալ
սխալ պատճառարանութեան, խոհեմութիւն

կը համարի աւելցնել « Իսմ, եթէ Խոսրու վի մահը դնենք 238, և հակառակ դէպքում աւելցնենք . . . Կոմ եթէ նոյն իսկ 17ի փոխանակ յաւելացնենք . . . », և եզրակացութեան մէջ « Տրդատ Թազաւորել է 242-243 թ. Կոմ առ առաւելն՝ 255 թ. Կոմ 261 (առ առաւելն ըսելն յետոյ ինչպէս կ'աւելցուի այսպիսի թիւ մը), Կոմ 265 թիւ » : (Թողունք այն՝ որ կ'անգիտանայ թէ ըստ ըննադատութեան՝ Տրդատ երիցս Թազաւորած է. նոր 261 թիւը կ'առնու Գեղեցիկէ, առանց բնաւ պատճառք գիտնալու !):

Այս դրութեամբ « Խոր. Խով. » ի հեղինակը պէտք էր շատ աւելի գիտեր ըրած ըլլալ, քան նոյն իսկ անոնք՝ որոնցմով ինքը կը պարծիւ Լաւագոյն ըրած կ'ըլլար՝ եթէ ըսէր թէ Տրդատ Թազաւորած է 200, կամ 201, կամ 202, և այլն . . . Կամ 300 թուին : Անուհետեւ ո՛ր և իցէ գիտնական ինչ կարծիք ալ յայտնէր, գիտը կանխաւ պիտի պատկանէր իրեն : Բայց գիտութեան մէջ այսպիսի հնարքներ արժէք չունին, և ծիծաղելի է ինքզինքն այս համրով գիտնական դարձած կարծիք :

5. Մեր յօդուածին մէջ ըսած ենք՝ թէ Խոսրով Բ. « Արտաշատու տեղ իրեն մայրաքաղաք ըրաւ Դուինը » (էջ 541) և քիչ յետոյ, « Վաղարշապատէն Դուին գնաց » : Բօղուածագիրը կարծած է թէ այսու կը նոյնացնենք Արտաշատն և Վաղարշապատը, հետեւաբար կարեւորութիւն կ'ընծայենք Գալանոսի, Լըքիէնի, Խնձինհանի դարբեր առաջ յայտնած այն ենթադրութեան թէ « Արթաշատաւ » օտարաց քով կը նշանակէ նաեւ « Վաղարշապատ », և որովհետեւ ինքն ալ այդ կարծիքը . . . կ'ընդունի, ուստի կ'եզրակացնէ թէ ! Իր կարծիքը կ'ընդունինք, առանց զինք յիշատակելու . . .

Իր խօսքը այն ժամանակ միայն հիմ մը կ'ունենար, երբ մենք մեր տեղեկութիւնը օտար պատմիչներէ առած ըլլայինք. բայց ո՞ր օտար պատմիչին քով յիշատակուած գտաւ մայրաքաղաքին փոփոխութիւնը. ոչ միայն « Խորենացին Խորենա-

ցով հասկանալ » պէտք է, ալ նաեւ ուրիշներու գրութիւնքն ալ՝ իրենց գրութեամբ : Զոսիմոսի վրայ այնքան սակաւ տեղեկութիւն ունի, որ յօդուածի մը մէջ անոր առնուանը հանդիպելով՝ ամէն ինչ անկից առնուած ենթադրած է :

Այդ տեղեկութիւնը կու տան մեզ միայն Հայ պատմիչներ. իսկ եթէ ասոնց քով Արտաշատ և Վաղարշապատ երկու տարբեր անուններ են, երկու տարբեր քաղաքներ, ո՛չ ոք կարող է երբեք տարակուսիլ :

Եթէ հայ պատմիչաց Արտաշատն և Վաղարշապատը նոյնացնէինք, յիշաւի մեծ նորութիւն մ'ըրած պիտի ըլլայինք, մեծ սխալ մը . . . պատահմամբ իր գրչէն վրիպած :

Եւ յետոյ՝ ինչ իրաւունք կարող էր ունենալ իրեն միայն յատկացնելու ենթադրութիւն մը՝ որուն համար իր բոլոր կենաց մէջ՝ երախտապարտ պէտք է ըլլայ Գալանոսի . . . : Թերեւս կը համարի նոր փաստեր գտած ըլլալ. — այն ժամանակ գիտնական մը իրեն կարեւորութիւն ընծայած կ'ըլլայ, երբ այդ փաստերը ի նկատի կ'առնու. իր պատճառաբանութիւնը այն ժամանակ զերծ կ'ըլլար տրամաբանական թերութիւններէ, երբ այդ փաստերը գտնէր մէջ բերուած, և ո՛չ թէ կարծիք մը միայն, զոր՝ ինչպէս ինքն՝ ուրիշ աւելն ոք կարող է մէջ բերել, դարեր առաջ ապրող գիտնականներէ :

Բայց մեր նպատակն եղած չէ Արտաշատի և Վաղարշապատի՝ օտար պատմիչաց մէջ նոյն ըլլալուն վրայ խօսիլ. այլ որովհետեւ Գ դարու մէջ երկուքն ալ իրրեւ մայրաքաղաք փոփոխակի կը գործածուին (Վաղարշապատը յատկապէս ձմեռոց կը կոչուի Ագաթանգեղոսէն), ուստի նաեւ մայրաքաղաքին ի Դուին փոխադրութեան առթիւ՝ երկուքն ալ հաւաստաբան կը գործածենք :

Թէ Վաղարշապատ և Արտաշատ՝ Գ դարու մէջ իրրեւ մայրաքաղաք կը յիշուին փոխադարձաբար, յայտնի է հայ պատմիչներէն : Խորենացին կ'ըսէ.

« Զարբունիան փոխէ ի վերոյ անտա-

ոհն յոստ մի, որ ըստ պարսկական լեզուին՝ Դուրին կոչի ... ոչ կարացեալ ժուծել որք յԱրատաշատ բնակեալ էին »:

Իսկ Ագաթանգեղոսի մէջ՝ միշտ վաղարշապատ իբրեւ մայրաքաղաք կը յիշատակուի:

6. Պատճառաբանութեան սխալ մը կ'ընէ « Խոր. Խով. »-ի հեղինակն՝ առարկելով թէ ինչ հարկ հայ Զոսիմոսներ թարգմանել՝ երբ անոնք անձանթ չեն եղած հին գիտնականներու: — Ըստ այսմ՝ նախնեաց բոլոր գրութեանքները պէտք էին դադրել ուսումնասիրուելէ . . . հին գիտնականներ! ... տեսած են զանոնք ... Ագաթանգեղոսն և Խորենացին, և այլք:

Կարելի է որ հմտասէր մը տեսած չլինի կամ գրած պահուն աչքի առաջ չունենայ նոյն նիւթին վրայ գրուած ամէն յօդուածիկ կամ ծանօթութիւն՝ մանաւանդ թերթերու կամ խառն գրութեանց մէջ բովանդակութիւնները: Հաւաքական գործեր գրողները միայն ընդունակ են ճանաչելու, համեմատական երկար քննութենէ վերջ, թէ այս ինչ կարծիքը որ հեղինակէն յայտնուած է առաջին անգամ, և թէ ուրիշ որ քննիչներ նոյն եզրակացութեան յանգած են: Ո՛րքան նոր գիտ գանդներ հիասթափ կ'ըլլան, նոյնը ի վաղուց արդէն եղած իմանալով ուրիշ խորհողներէ: Այս ամէնը նկատելով՝ տրամադիր պիտի ըլլայինք ներելու « Խոր. Խորենացով »-ի հեղինակին, որ Գութշմիդի ու Տաշեանի կարծիքները համարի իր գիտեր, եթէ անոնք մասնագիտական հանրածանօթ գրքերու մէջ չգրտնուէին, և եթէ հեղինակը իր աճիւն յիշատակութեան նկատմամբ . . . այնքան պահանջկոտ չ'երեւէր:

Նա կ'ըսէ.

« Զոսիմոս և Զոհարաս գիտէր Հ. Միջայէլ Չամչեան, և այլք. օրինակ՝ Գարբր. ձեան, Ինճեան, Այիլան, Գարագաշեան, Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Հ. Յ. Տաշեան, Սէն-Մարթէն, Գարշմիդ և Հ. Կ. Տ. Սահակեան. սակայն այդ Զոսիմոսներ և Զոհարասներ թափփփուկ խօսքերից հանել

և հանած « հետեւողութիւնները » ոչնչով (!) ցոյց տալ չիկն նպատակով պատահելու այն թանձր խաւարը՝ որով ծածկուած էր մեր մեծն Տրդատի և Ս. Լուսաւորիչի ժամանակը, եթէ ես մեղադրու լոյս մտցրած չլինէի մեր տոհմային պատմութեան այդ խաւար շրջանը »:

Տեսանք արդէն թէ Տրդատի մասին իր յայտնած կարծիքներն ի վաղուց արդէն ըսուած են: Արդ եթէ նա չէ կարդացած Գոռշմիդ և Տաշեան, տրամաբանական ինչ իրաւունք կարող է ունենալ՝ ըսելու թէ անոնք « ոչնչով չ'էին նպաստած պատահելու այն թանձր խաւարը ... », և այլն. իսկ եթէ իրողացած է, ինչ բարեխղճութեամբ կարող է ըսել՝ թէ ինքն եղած է առաջին անգամ « Տրդատի և Ս. Լուսաւորիչի ժամանակը » լուսաւորողը: Նա կասկածի կ'ենթարկէ այսու՝ կամ իր գիտութիւնը և կամ իր խղճմտանքը, և իրողութիւնն այնքան անգութ կերպով զինք կը շրջապատէ՝ որ փախուստի ճանապարհ չկայ, կամ եթէ զանոսի՝ վտանգի ազդած գերազոյն ճիգին արդիւնքը՝ հրաշքը պիտի ըլլայ:

Երբեք անագնուութիւնը պիտի չունենայինք « Խոր. Խով. »-ի հեղինակին կարծիքները մի առ մի հրատարակելով՝ իր պատուոյն ո՛ր և է կերպով փնտնելու, կամ զինքը գիտութենէ կամ բարեխղճութենէ հեռի ներկայացնելու, եթէ նա բռնադատած չըլլար զմեզ այդ բանին՝ ամէն անիւրաւ միջոց ի գործ դնելով՝ լոկ յիշատակութեան մը արժանանալու համար, և չխնայելով նոյն իսկ մարդկային արժաւնապատուութեան ամենէն խոր զգացմանց:

Չենք ուզեր այսու որ նա վհատի և դադրի աշխատելէ, նոր գիտեր ընելէ յուսահատելով, և տեսնելով որ ի վաղուց ըսուած են՝ ինչ որ այդպիսի կը համարէր ինքը: Կը խրախուսենք զինքը չվհատելու: Աշխատանքը՝ նոյն իսկ երբ նպատակին չհասնի, արժանի է միշտ կարեկից գզգզման. ամէն բան՝ որքան ալ ըլլայ իր արժէքը՝ պէտք է նախադասուի ոչնչի:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ